

तत्त्वार्थसूत्रम् (मोक्षशास्त्रम्)

(आचार्य उमास्वामी द्वारा विरचित)

मोक्षमार्गस्य नेतारं भेत्तारं कर्मभूभृताम् ।
ज्ञातारं विश्वतत्त्वानां वन्दे तदगुणलब्धये ॥

त्रैकाल्यं द्रव्य-षट्कं नव-पद-सहितं जीव-षट्काय-लेश्याः
पञ्चान्ये चास्तिकाया व्रत-समिति-गति-ज्ञान-चारित्र-भेदाः ।
इत्येतन्मोक्षमूलं त्रिभुवन-महितैः प्रोक्तमर्हद्विरीशैः
प्रत्येति श्रद्धधाति स्पृशति च मतिमान् यः स वै शुद्धदृष्टिः ॥१ ॥
सिद्धे जयप्पसिद्धे, चउविहाराहणाफलं पत्ते ।
वंदित्ता अरहंते, वोच्छं आराहण कमसो ॥२ ॥
उज्ज्ञोवणमुज्ज्ञवणं णिव्वाहणं साहणं च णिच्छरणं ।
दंसणणाणचरित्तं तवाणमाराहणा भणिया ॥३ ॥

प्रथम अध्याय

सम्यगदर्शन-ज्ञान-चारित्राणि मोक्षमार्गः ॥१ ॥ तत्त्वार्थश्रद्धानं
सम्यगदर्शनम् ॥२ ॥ तनिसर्गादधिगमाद्वा ॥३ ॥ जीवाजीवास्तवबन्ध-संवर-
निर्जरा-मोक्षास्तत्त्वम् ॥४ ॥ नामस्थापनाद्रव्यभावतस्तन्यासः ॥५ ॥
प्रमाणनयैरधिगमः ॥६ ॥ निर्देशस्वामित्व-साधनाधिकरण-स्थितिविधा-
नतः ॥७ ॥ सत्संख्याक्षेत्र-स्पर्शन-कालान्तर-भावाल्पबहुत्वैश्च ॥८ ॥
मति-श्रुतावधिमनःपर्यय केवलानि ज्ञानम् ॥९ ॥ तत्प्रमाणे ॥१० ॥ आद्ये
परोक्षम् ॥११ ॥ प्रत्यक्षमन्यत् ॥१२ ॥ मतिः स्मृतिः संज्ञा चिन्ताभिनिबोध
इत्यनर्थान्तरम् ॥१३ ॥ तदिन्द्रियानिन्द्रियनिमित्तम् ॥१४ ॥ अवग्रहेहावाय-
धारणाः ॥१५ ॥ बहु-बहुविधक्षिप्रानिःसृतानुकृत-ध्रुवाणां सेतराणाम् ॥१६ ॥
अर्थस्य ॥१७ ॥ व्यञ्जनस्यावग्रहः ॥१८ ॥ न चक्षुरनिन्द्रियाभ्याम् ॥१९ ॥
श्रुतं मति-पूर्वं द्व्यनेक-द्वादश-भेदम् ॥२० ॥ भव प्रत्ययोऽवधिर्देव
नारकाणाम् ॥२१ ॥ क्षयोपशम-निमित्तः षड्विकल्पः शेषाणाम् ॥२२ ॥
ऋजु-विपुलमती मनःपर्ययः ॥२३ ॥ विशद्व्यप्रतिपाताभ्यांतद्विशेषः ॥२४ ॥
विशुद्धि-क्षेत्र-स्वामि-विषयेभ्योऽवधि-मनः-पर्यययोः ॥२५ ॥ मति-

श्रुतयोर्निबन्धो द्रव्येष्वसर्व पर्यायेषु ॥२६ ॥ रूपिष्ववधे: ॥२७ ॥ तदनन्त-
भागे मनःपर्ययस्य ॥२८ ॥ सर्व-द्रव्यपर्यायेषु केवलस्य ॥२९ ॥ एकादीनि
भाज्यानि युगपदेकस्मिन्नाचतुर्भ्यः ॥३० ॥ मति-श्रुतावधयो
विपर्ययश्च ॥३१ ॥ सदसतोरविशेषाद्यदृच्छोपलब्धेरुम्तवत् ॥३२ ॥ नैगम-
संग्रहव्यवहारर्जु-सूत्र-शब्द-समभिरुद्घैवंभूता नयाः ॥३३ ॥

इति तत्त्वार्थाधिगमे मोक्षशास्त्रे प्रथमोऽध्यायः ॥१ ॥

द्वितीय अध्याय

औपशमिकक्षायिकौ भावौ मिश्रश्च जीवस्य स्वतत्त्वमौदयिक-
पारिणामिकौ च ॥१ ॥ द्वि-नवाष्टादशैकविंशतित्रिभेदा यथाक्रमम् ॥२ ॥
सम्यक्त्व-चारित्रे ॥३ ॥ ज्ञानदर्शन-दान-लाभ-भोगोपभोग-वीर्याणि
च ॥४ ॥ ज्ञानज्ञानदर्शन-लब्ध्यश्चतुस्त्रित्रि-पञ्च-भेदाः सम्यक्त्वचारित्र-
संयमासंयमाश्च ॥५ ॥ गति-कषाय-लिंग-मिथ्यादर्शनाज्ञानासंयतासिद्ध-
लेश्याश्चतुश्चतुस्त्र्यैकैकैक-षड्भेदाः ॥६ ॥ जीवभव्याभव्यत्वानि च ॥७ ॥
उपयोगो लक्षणम् ॥८ ॥ स द्विविधोऽष्ट-चतुर्भेदः ॥९ ॥ संसारिणो
मुक्ताश्च ॥१० ॥ समनस्काऽमनस्काः ॥११ ॥ संसारिणस्त्रस-
स्थावराः ॥१२ ॥ पृथिव्यसेजो वायु-वनस्पतयः स्थावराः ॥१३ ॥
द्वीन्द्रियादयस्त्रसाः ॥१४ ॥ पञ्चेन्द्रियाणि ॥१५ ॥ द्विविधानि ॥१६ ॥
निर्वृत्युपकरणे द्रव्येन्द्रियम् ॥१७ ॥ लब्ध्युपयोगो भावेन्द्रियम् ॥१८ ॥
स्पर्शन-रसन-घ्राण-चक्षुः-श्रोत्राणि ॥१९ ॥ स्पर्श-रस-गन्ध-वर्ण-शब्दा-
स्तदर्थाः ॥२० ॥ श्रुतमनिन्द्रियस्य ॥२१ ॥ वनस्पत्यन्तानामेकम् ॥२२ ॥
कृमि-पिपीलिका-भ्रमर-मनुष्यादीनामैकवृद्धानि ॥२३ ॥ संज्ञिनः
समनस्काः ॥२४ ॥ विग्रह-गतौ कर्म-योगः ॥२५ ॥ अनुश्रेणिः गतिः ॥२६ ॥
अविग्रहा जीवस्य ॥२७ ॥ विग्रहवती च संसारिणः प्राक् चतुर्भ्यः ॥२८ ॥
एकसमयाऽविग्रहा ॥२९ ॥ एकं द्वौ त्रीन्वानाहरकः ॥३० ॥ सम्मूर्च्छन-
गर्भोपपादा जन्म ॥३१ ॥ सचित-शीत-संवृताः सेतरा मिश्राश्चैक-
शस्तद्योनयः ॥३२ ॥ जरायुजाण्डजपोतानां गर्भः ॥३३ ॥ देव-

नारकाणामुपपादः ॥३४॥ शेषाणां सम्मूर्च्छनम् ॥३५॥ औदारिक-
वैक्रियिकाहारक-तैजस-कार्मणानि शरीराणि ॥३६॥ परं परं सूक्ष्मम् ॥३७॥
प्रदेशतोऽसंख्येयगुणं प्राक् तैजसात् ॥३८॥ अनन्तगुणे परे ॥३९॥
अप्रतीघाते ॥४०॥ अनादिसम्बन्धे च ॥४१॥ सर्वस्य ॥४२॥ तदादीनि
भाज्यानि युगपदेकस्मिन्नाचतुर्भ्यः ॥४३॥ निरुपभोगमन्त्यम् ॥४४॥
गर्भसम्मूर्च्छनजमाद्यम् ॥४५॥ औपपादिकं वैक्रियिकम् ॥४६॥ लब्धि-
प्रत्ययं च ॥४७॥ तैजसमपि ॥४८॥ शुभं विशुद्धमव्याघाति चाहारकं
प्रमत्तसंयतस्यैव ॥४९॥ नारक-सम्मूर्च्छिनो नपुंसकानि ॥५०॥ न
देवाः ॥५१॥ शेषास्त्रिवेदाः ॥५२॥ औपपादिक-चरमोत्तम-देहाऽसंख्ये-
वर्षायुषोऽनपवर्त्यायुषः ॥५३॥

इति तत्त्वार्थाधिगमे मोक्षशास्त्रे द्वितीयोऽध्यायः ॥२॥

तृतीय अध्याय

रत्न-शर्करा-बालुका-पंक-धूम-तमो-महातमः-प्रभा-भूमयो
घनाम्बुवाताकाश-प्रतिष्ठाः सप्ताऽधोऽधः ॥१॥ तासु त्रिंशत्पञ्चविंशति-
पंचदशदश-त्रि-पञ्चोनैक-नरक-शतसहस्राणि पञ्च चैव यथाक्रमम् ॥२॥
नारका नित्याऽशुभतर-लेश्या-परिणामदेह-वेदना-विक्रियाः ॥३॥
परस्परोदीरित-दुःखाः ॥४॥ संक्लिष्टासुरोदीरित-दुःखाश्च प्राक्
चतुर्थ्याः ॥५॥ ते ष्वेक-त्रि-सप्तदश-सप्तदश-द्वाविंशति-
त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमा सत्त्वानां परा स्थितिः ॥६॥ जम्बूद्वीप-लवणोदादयः
शुभनामानो द्वीप-समुद्राः ॥७॥ द्विर्द्विर्विष्कम्भाः पूर्व-पूर्व-परिक्षेपिणो
वलयाकृतयः ॥८॥ तन्मध्ये मेरुनाभिर्वृतो योजन-शतसहस्रविष्कम्भो
जम्बूद्वीपः ॥९॥ भरत-हैमवत-हरि-विदेह-रम्यकहैरण्यवतैरावतवर्षा:
क्षेत्राणि ॥१०॥ तद्विभाजिनःपूर्वपिरायता हिमवन्महाहिमवन्निषध-नील-
रुक्मि-शिखरिणो वर्षधर-पर्वताः ॥११॥ हेमार्जुन-तपनीय-वैदूर्य-रजत-
हेममयाः ॥१२॥ मणि-विचित्र-पाशर्वा उपरिमूले च तुल्य-
विस्ताराः ॥१३॥ पद्म-महापद्म-तिगिंच्छ-केशरि-महापुण्डरीक-

पुण्डरीका हृदास्तेषामुपरि ॥१४॥ प्रथमो योजन-सहस्रायामस्तदद्विष्कम्भो
 हृदः ॥१५॥ दश-योजनावगाहः ॥१६॥ तन्मध्ये योजनं पुष्करम् ॥१७॥
 तदद्विगुण-द्विगुणा हृदा: पुष्कराणि च ॥१८॥ तन्निवासिन्यो देव्यः श्री-
 ही-धृति-कीर्ति-बुद्धि-लक्ष्म्यः पल्योपमस्थितयः ससामानिक-
 परिषत्काः ॥१९॥ गंगा-सिन्धुरोहिंद्रोहितास्या-हरिद्वरिकान्ता-सीता-
 सीतोदा-नारी-नरकान्तासुवर्ण-रूप्यकूला-रक्ता-रक्तोदाः सरितस्तन्म-
 ध्यगाः ॥२०॥ द्वयोद्वयोः पूर्वा: पूर्वगाः ॥२१॥ शेषास्त्वपरगाः ॥२२॥
 चतुर्दश-नदी-सहस्र-परिवृता गंगा-सिन्धवादयो नद्यः ॥२३॥ भरतः
 षड्विंशति-पञ्चयोजनशत-विस्तारः षट् चैकोनविंशतिभागा-
 योजनस्य ॥२४॥ तदद्विगुण-द्विगुण-विस्तारा वर्षधर-वर्षा
 विदेहान्ताः ॥२५॥ उत्तरा दक्षिण-तुल्याः ॥२६॥ भरतैरावतयोर्वृद्धिहासौ
 षट्समयाभ्यामुत्सर्पिण्यवसर्पिणीभ्याम् ॥२७॥ ताभ्यामपरा-
 भूमयोऽवस्थिताः ॥२८॥ एकद्वित्रिपल्योपम-स्थितयो हैमवतक-हारिवर्षक-
 दैवकुरवकाः ॥२९॥ तथोत्तराः ॥३०॥ विदेहेषु संख्ये-कालाः ॥३१॥
 भरतस्य विष्कम्भो जम्बूद्वीपस्य नवति-शत-भागः ॥३२॥
 द्विर्धातकीखण्डे ॥३३॥ पुष्कराद्देवं च ॥३४॥ प्राडमानुषोत्तरा-
 न्मनुष्याः ॥३५॥ आर्या म्लेच्छाश्च ॥३६॥ भरतैरावत-विदेहाः
 कर्मभूमयोऽन्यत्र देवकुरूत्तरकुरुभ्यः ॥३७॥ नृस्थिती परावरे
 त्रिपल्योपमान्तर्मुहूर्ते ॥३८॥ तिर्यग्योनिजानां च ॥३९॥

इति तत्त्वार्थाधिगमे मोक्षशास्त्रे तृतीयोऽध्यायः ॥३॥

चतुर्थ अध्याय

देवाश्चतुर्णिकायाः ॥१॥ आदितस्त्रिषु पीतान्त-लेश्याः ॥२॥ दशाष्ट-
 पञ्च-द्वादश-विकल्पाः कल्पोपन्न-पर्यन्ताः ॥३॥ इन्द्र-सामानिक-
 त्रायस्त्रिंशत्पारिषदात्मरक्ष-लोकपालानीकप्रकीर्णकाभियोग्यकिल्विषिका-
 श्चैकशः ॥४॥ त्रायस्त्रिंशल्लोकपाल-वर्ज्या व्यन्तर-ज्योतिष्काः ॥५॥

पूर्वयोद्दीन्द्राः ॥६॥ काय प्रवीचारा आ ऐशानात् ॥७॥ शेषाः स्पर्श-रूप-
शब्दमनःप्रवीचाराः ॥८॥ परेऽप्रवीचाराः ॥९॥ भवनवासिनोऽसुरनाग-
विद्युत्सुपर्णाग्नि-वात-स्तनितोदधि-द्वीप-दिक्कुमाराः ॥१०॥ व्यन्तराः
किन्नर-किंपुरुष-महोरग-गन्धर्व-यक्ष-राक्षस-भूतपिशाचाः ॥११॥ मेरु-
प्रदक्षिणा नित्य-गतयो नृ-लोके ॥१३॥ तत्कृतः काल-विभागः ॥१४॥
बहिरवस्थिताः ॥१५॥ वैमानिकाः ॥१६॥ कल्पोपपन्नाः कल्पाती-
ताश्च ॥१७॥ उपर्युपरि ॥१८॥ सौधमैशान-सानत्कुमार-माहेन्द्र-ब्रह्म-
ब्रह्मोत्तरलान्तव-कापिष्ठशुक्रमहाशुक्र-शतार-सहस्रारेष्वानत-प्राणत-
योरारणाच्युतयोर्नवसु ग्रैवेयकेषु विजय-वैजयन्त-जयन्तापराजितेषु
सर्वार्थसिद्धौ च ॥१९॥ स्थिति-प्रभाव-सुख-द्युति-लेश्याविशुद्धीन्द्रिया-
वधि-विषयतोऽधिकाः ॥२०॥ गतिशरीरपरिग्रहाभिमानतो हीनाः ॥२१॥
पीत-पद्म-शुक्ल-लेश्या द्वि-त्रि-शेषेषु ॥२२॥ प्राग्ग्रैवेयकेभ्यः
कल्पाः ॥२३॥ ब्रह्म-लोकालया लौकान्तिकाः ॥२४॥ सारस्वतादित्य-
वह्न्यरुण-गर्दतोयतुषिता-व्याबाधारिष्टाश्च ॥२५॥ विजयादिषु द्वि-
चरमाः ॥२६॥ औपपादिक-मनुष्येभ्यः शेषास्तिर्यग्योनयः ॥२७॥ स्थितिरसुर-
नाग-सुपर्ण-द्वीप-शेषाणां सागरोपम-त्रिपल्योपमार्ध-हीन-मिताः ॥२८॥
सौधमैशानयोः सागरोपमेऽधिके ॥२९॥ सानत्कुमार-माहेन्द्रयोः सप्त ॥३०॥
त्रि-सप्त-नवैकादश-त्रयोदश-पंचदशभिरधिकानि तु ॥३१॥
आरणाच्युतादूर्ध्वमैकेन नवसु ग्रैवेयकेषु विजयादिषु सर्वार्थसिद्धौ च ॥३२॥
अपरापल्योपममधिकम् ॥३३॥ परतः परतःपूर्वा पूर्वानन्तराः ॥३४॥ नारकाणां
च द्वितीयादिषु ॥३५॥ दश-वर्ष-सहस्राणि प्रथमायाम् ॥३६॥ भवनेषु च
॥३७॥ व्यन्तराणां च ॥३८॥ परा पल्योपममधिकम् ॥३९॥ ज्योतिष्काणां
च ॥४०॥ तदष्ट-भागोऽपरा ॥४१॥ लौकान्तिकानामष्टौ सागरोपमाणि
सर्वेषाम् ॥४२॥

इति तत्त्वार्थाधिगमे मोक्षशास्त्रे चतुर्थोऽध्यायः ॥४॥

पंचम अध्याय

अजीवकाया धर्माधर्माकाश-पुद्गलाः ॥१॥ द्रव्याणि ॥२॥
जीवाश्च ॥३॥ नित्यावस्थितान्यरूपाणि ॥४॥ रूपिणः पुद्गला ॥५॥
आ आकाशादेकद्रव्याणि ॥६॥ निष्क्रियाणि च ॥७॥ असंख्येयाः प्रदेशा
धर्माधर्मैकजीवानाम् ॥८॥ आकाशस्यानन्ताः ॥९॥ संख्येयासंख्येयाश्च
पुद्गलानाम् ॥१०॥ नाणोः ॥११॥ लोकाकाशेऽवगाहः ॥१२॥
धर्माधर्मयोः कृत्स्ने ॥१३॥ एकप्रदेशादिषुभाज्यः पुद्गलानाम् ॥१४॥
असंख्येय-भागादिषु जीवानाम् ॥१५॥ प्रदेश-संहार-विसर्पाभ्यां
प्रदीपवत् ॥१६॥ गति-स्थित्युपग्रहौ धर्माधर्मयोरूपकारः ॥१७॥
आकाशस्यावगाहः ॥१८॥ शरीर-वाङ्मनःप्राणापानाः
पुद्गलानाम् ॥१९॥ सुखदुःख-जीवित-मरणोपग्रहाश्च ॥२०॥
परस्परोपग्रहो जीवनाम् ॥२१॥ वर्तना-परिणाम-क्रिया-परत्वापरत्वे च
कालस्य ॥२२॥ स्पर्श-रस-गंध-वर्णविन्तः-पुद्गलाः ॥२३॥ शब्द-
बन्ध-सौक्ष्म्य-स्थौल्य-संस्थान-भेद-तमश्छायातपोद्योतवन्तश्च ॥२४॥
अणवः स्कन्धाश्च ॥२५॥ भेद-संघातेभ्य उत्पद्यन्ते ॥२६॥
भेदादणुः ॥२७॥ भेद-संघाताभ्यां चाक्षुषः ॥२८॥ सद्द्रव्य-
लक्षणम् ॥२९॥ उत्पादव्ययध्रौव्य-युक्तं सत् ॥३०॥ तद्भावाव्ययं
नित्यम् ॥३१॥ अर्पितानर्पितसिद्धेः ॥३२॥ स्निधरक्षत्वाद्बन्धः ॥३३॥
न जघन्य-गुणानाम् ॥३४॥ गुण-साम्ये सदृशानाम् ॥३५॥ द्व्यधिकादि-
गुणानां तु ॥३६॥ बन्धेऽधिकौ पारिणामिकौ च ॥३७॥ गुण-पर्ययवद्-
द्रव्यम् ॥३८॥ कालश्च ॥३९॥ सोऽनन्तसमयः ॥४०॥ द्रव्याश्रया निर्गुणा
गुणाः ॥४१॥ तद्भावः परिणामः ॥४२॥

इति तत्त्वार्थाधिगमे मोक्षशास्त्रे पंचमोऽध्यायः ॥५॥

षष्ठ अध्याय

काय-वाङ् मनःकर्म योगः ॥१॥ स आस्त्रवः ॥२॥ शुभः
पुण्यस्याशुभः पापस्य ॥३॥ सकषायाकषाययोः साम्परायिकेर्यापथयोः ॥४॥
इन्द्रिय-कषायाव्रत-क्रियाः पञ्चचतुः पञ्च-पञ्चविंशति-संख्याः पूर्वस्य
भेदाः ॥५॥ तीव्र-मन्द-ज्ञाता-ज्ञातभावाधिकरण-वीर्य-विशेषेभ्यस्त

द्विशेषः ॥६ ॥ अधिकरणं जीवाजीवाः ॥७ ॥ आद्यं संरम्भ-समारम्भभ-
 योग-कृत-कारितानुमत-कषाय-विशेषैस्त्रिस्त्रिस्त्रिशतुशैकशः ॥८ ॥
 निर्वर्तना-निक्षेप-संयोग-निसर्गा द्वि-चतुर्द्वि-त्रि-भेदाः परम् ॥९ ॥
 तत्प्रदोषनिह्व-मात्सर्यान्तरायासादनोपघाता ज्ञानदर्शनावरणयोः ॥१० ॥
 दुःख-शोक-तापाक्रन्दन-वध-परिदेवनान्यात्म-परोभय-
 स्थानान्यसद्वेद्यस्य ॥११ ॥ भूत-ब्रत्यनुकम्पा-दान सरागसंयमादियोगः
 क्षान्तिः शौचमिति सद्वेद्यस्य ॥१२ ॥ केवलिश्रुतसंघ-धर्म-देवावर्णवादो
 दर्शन-मोहस्य ॥१३ ॥ कषायोदयातीत्र-परिणामश्चारित्रमोहस्य ॥१४ ॥
 बह्वारम्भ-परिग्रहत्वं नारकस्यायुषः ॥१५ ॥ माया तैर्यग्नेनस्य ॥१६ ॥
 अल्पारम्भपरिग्रहत्वं मानुषस्य ॥१७ ॥ स्वभाव-मार्दवं च ॥१८ ॥
 निःशीलव्रतत्वं च सर्वेषाम् ॥१९ ॥ सरागसंयमसंयमासंयमा
 कामनिर्जराबाल-तपांसि देवस्य ॥२० ॥ सम्यक्त्वं च ॥२१ ॥ योगवक्रता
 विसंवादनं चाशुभस्य नाम्नः ॥२२ ॥ तद्विपरीतं शुभस्य ॥२३ ॥
 दर्शनविशुद्धिर्विनयसंपन्नता शीलव्रतेष्वनतिचारोऽभीक्षणज्ञानोपयोगसंवेगौ
 शक्तितस्त्यागतपसीसाधु-समाधिर्वैयावृत्यकरणमर्हदाचार्य बहुश्रुत-
 प्रवचनभक्तिरावश्यका-परिहाणिमार्गप्रभावनाप्रवचनवत्सलत्वमिति
 तीर्थकरत्वस्य ॥२४ ॥ परात्मनिन्दा-प्रशंसे सदसद्गुणोच्छादनोद्भावने च
 नीचैर्गोत्रस्य ॥२५ ॥ तद्विपर्ययो नीचैर्वृत्यनुत्सेकौ चोत्तरस्य ॥२६ ॥
 विघ्नकरणमन्तरायस्य ॥२७ ॥

इति तत्त्वार्थाधिगमे मोक्षशास्त्रे षष्ठोऽध्यायः ॥६ ॥

सप्तम अध्याय

हिंसानृतस्तेयाब्रह्म-परिग्रहेभ्यो विरतिर्वितम् ॥१ ॥ देशसर्वतोऽणु-
 महती ॥२ ॥ तत्स्थैर्यार्थं भावनाः पञ्च पञ्च ॥३ ॥ वाङ्मनोगुमीर्यादान-
 निक्षेपण-समित्यालोकितपानभोजनानि पंच ॥४ ॥ क्रोध-लोभ-भीरुत्व-
 हास्य-प्रत्याख्यानान्यनुवीचि भाषणं च पञ्च ॥५ ॥ शून्यागार-
 विमोचितावास-परोपरोधाकरण-भैक्ष्यशुद्धिसद्धधर्मविसंवादाः पञ्च ॥६ ॥
 स्त्रीरागकथाश्रवणतन्मनोहरांगनिरीक्षणपूर्वरतानुस्मरणवृष्ट्येष्टरसस्वशरीर-

संस्कार-त्यागः पञ्च ॥७ ॥ मनोज्ञामनोज्ञेन्द्रिय-विषय-राग-द्वेष-वर्जनानि
पंच ॥८ ॥ हिंसादिष्विहामुत्रापायावद्यदर्शनम् ॥९ ॥ दुःखमेव वा ॥१० ॥
मैत्री-प्रमोद-कारुण्य-माध्यस्थ्यानि च सत्त्व-गुणाधिकक्लिश्यमाना-
विनेयेषु ॥११ ॥ जगत्काय-स्वभावौ वा संवेग-वैराग्यार्थम् ॥१२ ॥
प्रमत्तयोगात्प्राण-व्यपरोपणं हिंसा ॥१३ ॥ असदभिधानमनृतम् ॥१४ ॥
अदत्तादानं स्तेयम् ॥१५ ॥ मैथुनमब्रह्म ॥१६ ॥ मूर्च्छा परिग्रहः ॥१७ ॥ निःशल्यो
ब्रती ॥१८ ॥ अगार्यनगारश्च ॥१९ ॥ अणुब्रतोऽगारी ॥२० ॥
दिदेशानर्थदण्डविरतिसामायिक-प्रोषधोपवासोपभोग-परिभोग-परिमाणातिथि-
संविभाग-ब्रत-संपन्नश्च ॥२१ ॥ मारणान्तिकीं सल्लेखनां जोषिता ॥२२ ॥
शंका-कांक्षा-विचिकित्सान्यदृष्टि-प्रशंसासंस्तवाः सम्यग्दृष्टेरतीचाराः ॥२३ ॥
ब्रत-शीलेषु पञ्च पञ्च यथाक्रमम् ॥२४ ॥ बन्ध-
वधच्छेदातिभाररोपणान्नपाननिरोधाः ॥२५ ॥ मिथ्योपदेश-रहोभ्याख्यान-
कूटलेख-क्रियान्यासापहार-साकरमन्त्रभेदाः ॥२६ ॥ स्तेन-प्रयोग-तदाहतादान-
विरुद्धराज्यातिक्रम-हीनाधिकमानोन्मान-प्रतिरूपक-व्यवहाराः ॥२७ ॥
परविवाहकरणेत्वरिका परिगृहीतापरिगृहीता-गमनानंगक्रीडा-
कामतीव्राभिनिवेशाः ॥२८ ॥ क्षेत्रवास्तुहिरण्यसुवर्ण-धनधान्य-दासीदास-
कुप्यप्रमाणातिक्रमाः ॥२९ ॥ ऊर्ध्वाधस्तिर्यग्व्यतिक्रम-क्षेत्रवृद्धि-
स्मृत्यन्तराधानानि ॥३० ॥ आनयन-प्रेष्यप्रयोग-शब्द-रूपानुपात-
पुद्गलक्षेपाः ॥३१ ॥ कन्दर्पकौत्कुच्यमौखर्यासमीक्ष्या-धिकरणोप-
भोगपरिभोगानर्थक्यानि ॥३२ ॥ योगदुःप्रणिधानानादरस्मृत्यनु-पस्थानानि ॥३३ ॥
अप्रत्यवेक्षिताप्रमार्जितो त्सर्गादान-संस्तरोपक्रमणा-
नादरस्मृत्यनुपस्थानानि ॥३४ ॥ सचित्त-सम्बन्ध-संमिश्राभिषवदुः-
पक्वाहाराः ॥३५ ॥ सचित्तनिक्षेपापिधान-पर-व्यपदेश-मात्सर्यकालाति-
क्रमाः ॥३६ ॥ जीवित-मरणाशंसा-मित्रानुराग-सुखानुबन्ध-निदानानि ॥३७ ॥
अनुग्रहार्थ स्वस्यातिसर्गो दानम् ॥३८ ॥ विधि-द्रव्य-दातृ-पात्र-
विशेषात्तद्विशेषः ॥३९ ॥

इति तत्त्वार्थाधिगमे मोक्षशास्त्रे सप्तमोऽध्यायः ॥७ ॥

अष्टम अध्याय

मिथ्यादर्शनाविरति-प्रमाद-कषाय-योगा बन्धहेतवः ॥१॥

सकषायत्वाज्जीवः कर्मणो योग्यान् पुद्गलानादते स बन्धः ॥२॥ प्रकृति-स्थित्यनुभाग-प्रदेशास्तद्विधयः ॥३॥ आद्यो ज्ञानदर्शनावरण-वेदनीय-मोहनीयायुर्नामगोत्रान्तरायाः ॥४॥ पञ्च-नवद्वयष्टिविंशति-चतुर्द्विचत्वा-रिंशद्-द्वि-पञ्च-भेदा यथाक्रमम् ॥५॥ मति-श्रुतावधि-मनःपर्यय-केवलानाम् ॥६॥ चक्षुरचक्षुरवधि-केवलानां निद्रा-निदानिद्रा-प्रचला-प्रचलाप्रचला-स्त्यानगृद्धयश्च ॥७॥ सदसद्वेद्ये ॥८॥ दर्शन-चारित्र-मोहनीयाकषायकषायवेदनीयाख्यास्ति-द्वि-नव-षोडशभेदाः सम्यक्त्व-मिथ्यात्व-तदुभयान्यकषायकषायौ हास्य-रत्यरति-शोक-भय-जुगुप्सा-स्त्री-पुनर्पुंसक वेदा अनन्तानुबन्धप्रत्याख्यान-प्रत्याख्यान-संज्वलन-विकल्पाशचैकशः क्रोध-मान-माया-लोभाः ॥९॥ नारक-तैर्यग्यो-नमानुष-दैवानि ॥१०॥ गति-जाति-शरीरांगोपांग-निर्माणबन्धन-संघात-संस्थान-संहनन-स्पर्श-रस-गन्ध-वर्णानुपूर्व्यागुरुलघूपघात-परघातातपो-घोटोच्छ्वास-विहायोगतयः प्रत्येकशरीरत्रस-सुभग-सुस्वर-शुभ-सूक्ष्म-पर्याप्ति-स्थिरादेय-यशःकीर्ति-सेतराणि तीर्थकरत्वं च ॥११॥ उच्चै-नीचैश्च ॥१२॥ दान-लाभभोगोपभोग-वीर्याणाम् ॥१३॥ आदि-तस्तिसृणामन्तरायस्य च त्रिंशत्सागरोपम-कोटिकोट्यः परा स्थितिः ॥१४॥ सप्ततिर्मोहनीयस्य ॥१५॥ विंशतिर्नाम-गोत्रयोः ॥१६॥ त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमाण्यायुषः ॥१७॥ अपरा द्वादश-मुहूर्तवेदनीयस्य ॥१८॥ नामगोत्रयोरष्टौ ॥१९॥ शेषाणामन्तर्मुहूर्ता ॥२०॥ विपाकोऽनुभवः ॥२१॥ स यथानाम ॥२२॥ ततश्च निर्जरा ॥२३॥ नाम-प्रत्ययाः सर्वतो योग-विशेषात् सूक्ष्मैकक्षेत्रावगाहस्थिताः सर्वात्मप्रदेशेषोष्वनन्तानन्त-प्रदेशाः ॥२४॥ सद्वेद्य-शुभायुर्नाम-गोत्राणि पुण्यम् ॥२५॥ अतोऽन्यत्पापम् ॥२६॥

इति तत्त्वार्थाधिगमे मोक्षशास्त्रे अष्टमोऽध्यायः ॥८॥

नवम अध्याय

आस्रव-निरोधः संवरः ॥१॥ स गुप्ति-समिति-धर्मनुप्रेक्षा-
 परीषहजय-चारित्रैः ॥२॥ तपसा निर्जरा च ॥३॥ सम्यग्योगनिग्रहो
 गुप्तिः ॥४॥ ईर्या-भाषैषणादाननिक्षेपोत्सर्गः समितयः ॥५॥ उत्तमक्षमा-
 मार्दवार्जव-शौच-सत्य-संयम-तप स्त्यागाकिञ्चन्यब्रह्मचर्याणि धर्मः ॥६॥
 अनित्याशरणसंसारैकत्वान्यत्वाशुच्यास्रवसंवरनिर्जरा-लोक-बोधिदुर्लभ-
 धर्मस्वाख्याततत्त्वानुचिन्तनमनुप्रेक्षाः ॥७॥ मार्गाच्च्यवननिर्जरार्थं परिषो-
 दव्याः परीषहाः ॥८॥ क्षुत्पिपासा-शीतोष्णदंशमशकनाग्न्यारति-स्त्री-
 चर्या-निषद्या-शश्याक्रोशवधयाचनालाभरोग-तृणस्पर्श-मलसत्कार-
 पुरस्कारप्रज्ञाज्ञानाऽदर्शनानि ॥९॥ सूक्ष्मसाम्पराय-छद्यस्थवीतराग-
 योश्चतुर्दश ॥१०॥ एकादश जिने ॥११॥ बादरसाम्पराये सर्वे ॥१२॥
 ज्ञानावरणे प्रज्ञाज्ञाने ॥१३॥ दर्शनमोहान्तराय योरदर्शनालाभौ ॥१४॥
 चारित्रमोहे नाग्न्यारति-स्त्री-निषद्याक्रोश-याचना-सत्कारपुरस्काराः ॥१५॥
 वेदनीये शेषाः ॥१६॥ एकादयो भाज्या युगपदेकस्मिन्नैकोनविंशतिः ॥१७॥
 सामायिक-च्छे दोपस्थापना-परिहारविशुद्धि-सूक्ष्मसाम्पराय-
 यथाख्यातमिति चारित्रम् ॥१८॥ अनशनावमौदर्य-वृत्तिपरिसंख्यान-रस-
 परित्याग-विविक्तशश्यासन-कायकलेशा बाह्यं तपः ॥१९॥ प्रायश्चित्त-
 विनय-वैयाकृत्य-स्वाध्याय-व्युत्सर्ग-ध्यानान्युत्तरम् ॥२०॥ नव-चतुर्दश-
 पञ्च-द्वि-भेदा यथाक्रमं प्राध्यानात् ॥२१॥ आलोचना-प्रतिक्रमण-
 तदुभय-विवेक-व्युत्सर्ग-तपश्छेद-परिहारोपस्थापनाः ॥२२॥ ज्ञान-दर्शन-
 चारित्रोपचाराः ॥२३॥ आचार्योपाध्याय-तपस्वि-शैक्षण्यानगण-कुल-
 संघ-साधु-मनोज्ञानाम् ॥२४॥ वाचनापृच्छनानुप्रेक्षाम्नायधर्मो-
 पदेशाः ॥२५॥ बाह्याभ्यन्तरोपध्योः ॥२६॥ उत्तम-संहननस्यैकाग्र-चिन्ता-
 निरोधो ध्यानमान्तर्मुहूर्तात् ॥२७॥ आर्त-रौद्रधर्म्य-शुक्लानि ॥२८॥ परे
 मोक्ष-हेतू ॥२९॥ आर्तममनोज्ञस्य संप्रयोगे तद्विप्रयोगाय स्मृति-
 समन्वाहारः ॥३०॥ विपरीतं मनोज्ञस्य ॥३१॥ वेदनायाश्च ॥३२॥ निदानं

च ॥३३ ॥ तदविरतदेशविरत-प्रमत्संयतानाम् ॥३४ ॥ हिंसानृतस्तेय-
विषयसंरक्षणे भ्यो रौद्रमविरत-देशविरतयोः ॥३५ ॥ आज्ञापाय-
विपाकसंस्थान-विचयाय धर्म्यम् ॥३६ ॥ शुक्ले चाद्ये पूर्वविदः ॥३७ ॥
परे केवलिनः ॥३८ ॥ पृथक्त्वैकत्ववितर्क- सूक्ष्मक्रियाप्रतिपाति
व्युपरतक्रियानिवर्तीनि ॥३९ ॥ त्रैक्योग-काययोग-योगानाम् ॥४० ॥
एकाश्रये सवितर्क-वीचारे पूर्वे ॥४१ ॥ अवीचारं द्वितीयम् ॥४२ ॥ वितर्कः
श्रुतम् ॥४३ ॥ वीचारोऽर्थ-व्यञ्जनयोग-संक्रान्तिः ॥४४ ॥ सम्यग्दृष्टि-
श्रावक-विरतानन्तवियोजकदर्शनमोहक्षप कोपशमकोपशान्त-मोहक्षपक-
क्षीणमोह-जिनाः क्रमशोऽसंख्ये-गुणनिर्जराः ॥४५ ॥ पुलाक-वकुश-
कुशीलनिर्ग्रन्थस्नातका निर्ग्रन्थाः ॥४६ ॥ संयम-श्रुत-प्रतिसेवनातीर्थ-
लिंग-लेश्योपपाद-स्थानविकल्पतः साध्याः ॥४७ ॥

इति तत्त्वार्थाधिगमे मोक्षशास्त्रे नवमोऽध्यायः ॥९ ॥

दशम अध्याय

मोहक्षयाज्ञानदर्शनावरणान्तरायक्षयाच्च के वलम् ॥१ ॥
बन्धहेत्वभाव-निर्जराभ्यां कृत्स्न-कर्म-विप्रमोक्षो मोक्षः ॥२ ॥
औपशमिकादि-भव्यत्वानां च ॥३ ॥ अन्यत्र केवलसम्यक्त्वज्ञानदर्शन-
सिद्धत्वेभ्यः ॥४ ॥ तदनन्तरमूर्धं गच्छत्यलोकान्तात् ॥५ ॥ पूर्वप्रयोगाद-
संगत्वाद् बन्धच्छेदात्तथागतिपरिणामाच्च ॥६ ॥ आविद्धकुलालचक्र-
वद्रव्यपगतलेपालां बुवदेरण्डबीजवदग्निशिखावच्च ॥७ ॥ धर्मास्तिकाया-
भावात् ॥८ ॥ क्षेत्र-काल-गति-लिंग-तीर्थचारित्र-प्रत्येकबुद्ध-बोधित-
ज्ञानावगाहनान्तर-संख्याल्पबहुत्वतः साध्याः ॥९ ॥

इति तत्त्वार्थाधिगमे मोक्षशास्त्रे दशमोऽध्यायः ॥१० ॥

मोक्षमार्गस्य नेतारं भेत्तारं कर्मभूताम् ।
ज्ञातारं विश्वतत्त्वानां वन्दे तदगुणलब्धये ॥

कोटिशतं द्वादश चैव कोट्यो, लक्ष्याण्यशीतिस्त्रयधिकानि चैव ।
 पंचाशदष्टौ च सहस्रसंख्या-मेतदश्रुतं पंचपदं नमामि ॥१ ॥
 अरहंत भासियत्थं गणहरदेवेहिं गंथियं सव्वं ।
 पणमामि भत्तिजुत्तो सुदणाण-महोवयं सिरसा ॥२ ॥
 अक्षरमात्रपदस्वरहीनं व्यंजनसंधिविवर्जितरेफम् ।
 साधुभिरत्र मम क्षमितव्यं को न विमुद्घाति शास्त्रसमुद्रे ॥३ ॥
 दशाध्याये परिच्छिन्ने तत्त्वार्थे पठिते सति ।
 फलं स्यादुपवासस्य भाषितं मुनिपुंगवैः ॥४ ॥
 तत्त्वार्थसूत्रकर्त्तरं गृद्ध्रपिच्छोपलक्षितम् ।
 वंदे गणीन्द्रसंजात-मुमास्वामि-मुनीश्वरम् ॥५ ॥
 जं सक्कइ तं कीरइ जं पण सक्कइ तहेव सद्वहणं ।
 सद्वहमाणो जीवो पावइ अजरामरं ठाणं ॥६ ॥
 तव यरणं वयधरणं संजमसरणं च जीवदयाकरणम् ।
 अंते समाहिमरणं चउविह दुक्खं णिवारई ॥७ ॥
 इति तत्त्वार्थसूत्रापरनाम तत्त्वार्थाधिगममोक्षशास्त्रं समाप्तम् ।

सिद्धों के दरबार में

हमको भी बुलवालो भगवन, सिद्धों के दरबार में ॥टेक ॥
 जीवादिक सातों तत्वों की, सच्ची श्रद्धा हो जाये ॥
 भेदज्ञान से हमको भी प्रभु, सम्यकदर्शन हो जाये ।
 मिथ्यात्म के कारण स्वामी, हम डूबे संसार में ॥
 हमको भी बुलवालो स्वामी ॥१ ॥
 आत्मद्रव्य का ज्ञान करें हम, निज स्वभाव में आ जायें ।
 रत्नत्रय की नाव बैठकर, मोक्ष महल को पा जायें ।
 पर्यायों की चकाचौंथ से, बहते हैं मझधार में ॥
 हमको भी बुलवालो स्वामी ॥२ ॥